

Alin-Mihai Gherman

SAMUIL MICU ȘI ÎNCEPUTURILE LIMBAJULUI
FILOSOFIC ROMÂNESC
(CÂTEVA OBSERVAȚII PE MARGINEA *LOGHICII*)

„Samoil Clain mult s-au ostenit până au făcut *Loghica* pre limba românească”, notează însuși autorul textului, dând un exemplu de afirmație particulară¹, întâlnită și în prima redactare manuscrisă a textului, din 1784². Rezultat al unui îndelungat efort de răspândire a noțiunilor filosofice, în concordanță cu mai largul program iluminist de difuzare a cunoștințelor în rândul maselor, prin carte în general și prin școală în special, dar și a concepției raționaliste, care încerca să integreze întreg universul – inclusiv Divinitatea – într-un sistem unitar de cunoaștere, efortul lui Samuil Micu de scriere și, mai târziu, de tipărire a *Loghicii*, unul din primele texte filosofice imprimate în limba română, a fost, fără îndoială, unul considerabil.

Loghica, la fel cu *Dreptul firii*, *Metafizica* și *Etica* au fost scrise în umbra unui curent filosofic care a dominat gândirea teoretică germană și chiar europeană o bună parte din secolul al XVIII-lea, wolfianismul³, Samuil Micu fiind debitor celui mai cunoscut propagator al sistemului filosofic wolfian, Friedrich Christian Baumeister (1708–1785). Fără a intra acum în problema sursei directe a textelor lui Samuil Micu, menționăm faptul că nu ne aflăm în fața unei simple traduceri, ci a unei prelucrări libere a textului latin studiat de el la Viena între 1778–1780⁴.

Trebuie remarcat faptul că, departe de a avea pretenția să construiască un sistem filosofic original, cărturarul ardelean și-a concentrat eforturile îndeosebi în două direcții majore: răspândirea cunoștințelor filosofice de bază, cu caracter general, și crearea unui limbaj filosofic românesc. Vorbind despre *Loghica* lui Samuil Micu, pe care a cunoscut-o doar prin textul tipărit în 1799, vocea autorizată a unui specialist precum Anton Dumitriu se pronunță răspicat: „Aceasta este prima lucrare

¹ Samuil Micu Clain, *Loghica*, Sibiu, 1799, p. 84.

² Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, ms. rom. 119, f. 39^v.

³ Numele curentului vine de la cel al lui Christian Wolff, primul filosof care a fost studiat în egală măsură în mediul reformat și catolic german, ba chiar și în restul Europei. Christian Ritter von Wolff (scris și Wolf și Wolfius) (1679–1754) este considerat cea mai importantă personalitate a filosofiei germane între Leibnitz și Kant.

⁴ În *Studiul introductiv* pe care l-am semnat la ediția *Loghicii* lui Samuil Micu (Cluj-Napoca, Argonaut, 2007), optam că sursa imediată vor fi fost notițele de la un curs audiat la Viena, mai degrabă decât una din edițiile tipărite ale tratatului filosofic al lui Baumeister (Viena, Kurtzbök, 1774 sau Cluj, 1774).

de logică scrisă în limba română. Dificultățile terminologice sunt enorme. Totuși, faptul că Samuil Micu-Klein scrie acest tratat în românește dovedește că el era necesar unor studenți români, care citeau astfel de lucrări științifice și că, prin urmare, participau la cultura timpului la nivelul cel mai înalt”⁵. De altfel, înaintea lui Anton Dumitriu, Lucian Blaga atrăgea atenția, fără să facă vreo considerație asupra calității terminologice a textului, asupra efortului depus de Micu pentru crearea unui limbaj filosofic românesc⁶.

De aceea, considerăm că un scurt popas asupra remarcabilei strădanii pe care a depus-o învățatul blăjean pentru împământenirea unor noțiuni, a unui limbaj și a unui mod abstract de gândire este pe deplin îndreptățit.

Textul *Loghicii* cunoaște cinci variante de redactare, păstrate în două manuscrise și în ediția tipărită. Prima încercare a unei prelucrări integrale a enciclopediei filosofice a lui Baumeister datează din anii 1780–1781, manuscrisul purtând titlul „*Loghica. Acum întâiu pre limba românească de Samoil Clain, ieromonahul de la Blajiu. Anul Domnului 1781*”⁷; varianta revăzută datează din 1783, autorul făcând o serie însemnată de completări, dar și anulări în text⁸.

În 1786, rescrie cu minime schimbări față de 1783 manuscrisul *Loghicii* într-o nouă redacție⁹, manuscris pe care îl revede un an mai târziu, făcând, din nou, un însemnat număr de adăugiri și anulări. Această ultimă redactare este foarte apropiată de textul care în 1799 „în Buda s-au tipărit în Crăiasca Tipografie Orientalicească a Universității Peștii”. Dacă prima redactare a manuscrisului pare să fie în legătură cu atribuțiile didactice ale lui Samuil Micu la Colegiul „Sfânta Barbara”, redactarea *Loghicii* din 1786, ca și revederea ei par să fie străine, de data aceasta, de îndatoriri sau preocupări direct didactice, coincidând cu încercările de tipărire a *Bibliei* traduse de el. Dar nu putem elimina intenția de a oferi un manual de înalt nivel, ce lipsea în mod evident culturii române.

De-a lungul celor cinci redactări, textul *Loghicii* a suferit modificări substanțiale, nu atât din punctul de vedere al conținutului (acesta rămâne aproape neschimbat), cât mai cu seamă din cel al terminologiei filosofice. Astfel, drumul

⁵ *Istoria logicii*, Ediția II-a revăzută și adăugită, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1975, p. 1044.

⁶ L. Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Științifică, 1966, p. 133–170.

⁷ Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. ms. rom. 119. Ne punem întrebarea dacă titlul nu sugerează intenția tipăririi acestui text, cu doi ani înainte Micu imprimând la Viena împreună cu Șincai *Carte de rugăciuni (Carte de rogationi)*, iar în 1780 *Elementa Linguae Dacoromanae sive Valachicae*.

⁸ În subso: Această *Loghică* și etică mai ales și mai pre înțales și cu cuvinte mai bune și mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain “ΛΣJ [1783].

⁹ Păstrat la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române sub cota ms. rom. 120.

parcurs de la prima redactare până la textul tipărit devine exemplar din perspectiva atitudinii reprezentanților Școlii ardelenne în fața problemelor limbii și, în mod special, din cea a efortului construirii unui limbaj filosofic românesc.

La 1781, Samuil Micu folosește încă mult terminologia latină; marginal sau în corpul textului, găsim cuvinte-cheie ca *adequata*, *inadequata*, *definitio*, *completa*, *incompleta*, *refutare*, *absurda* etc. Alteori, sunt transcrise în manuscris cu slove chirilice cuvinte latine: „hotărârea ființească, carea și fizicească, latinește să zice definiția realis”, „Altă hotărâre să zice sinonimia”, uneori făcând adevărate glosări chiar în cadrul textului: „iar ceaea ce să zice de lucru, latinii o cheamă predicat; noi putem să o numim zis; adecă zisul iaste lucrul care să zice de ceva”. Toate trimiterile la textele literaturii clasice latine se fac cu literă latină: „Terentie (*in Eunuch. Act 1, sc. 1*)”, „Ciceron (*Tusc. Lib. 1*)”, „Seneca (*Epist. 117*) etc.

Cei mai mulți termeni filosofici sunt introduși fie prin glosare marginală, fie sunt însoțiți de un sinonim din limba comună: „cauzele sau pricinele”, „cale sau mod mathematicesc”, „cuvântarea sau silloghismul”, „analisis sau deschiiare, desfacere”, „speție, spiță sau chip”, „terminii sau cuvintele”, „spițe sau chipuri”, „pilde sau exemple” etc.

Uneori termenul neologic este însoțit de adevărate serii sinonimice sau de perifraze sinonimice: „De te împeadecă cuvântul method mathematicesc, zi method firesc sau sistematicesc¹⁰ sau filosofisesc”, „loghica sau filosofica cea lucrătoare”, „Ideile universale, ceale de obște sau preste tot”.

O soluție pe care o folosește pentru prima dată în cazul limbii române, anticipând direcția latiniștilor din secolul al XIX-lea, este „împământenirea” neologismelor prin supunerea lor aceluiași transformări fonetice la care au fost supuse cuvintele moștenite din limba latină. În acel moment, Samuil Micu se afla după experiența lucrării comune *Elementa linguae Dacoromanæ sive Valachicæ* și la începutul experienței sale lexicografice, făcându-și o imagine asupra evoluției fonetice din latină în română, astfel încât propune forme insolite ca: *argumânt* (pentru *argument*), *sujeapt* în loc de *subiect*, *prăzicat* în loc de *predicat*, *coroare* în loc de *culoare*, *răciune* (și *reciune*) în loc de *rațiune*, *cundeciune* în loc de *condițiune* și *disputăciune* (și *desputăciune*) în loc de *disputațiune*, *răprezentăciune* în loc de *reprezentățiune* sau *reprezentăție*, *proposiciune* (în expresia: „spunere sau proposiciune”) în loc de *propozițiune*, modalitatea fiind parțial aplicată și în *argumânt*, *împugna*, *împugnător*, *opunătoriu*, *răprezentăție*, *speriință*, *răducere*, *speriment* etc.

Unele din aceste forme „împământenite” sunt păstrate și în momentul rescrierii manuscrisului din 1786, pentru ca la revizuirea acestuia din anul următor să renunțe complet la ele, astfel că, în momentul tipăririi textului, în 1799, întâlnim

¹⁰ Marginal: „Sistema iaste când toate cu bun rind merg”.

doar *disputăciune* (p. 200 și 201 în 3 ocurențe) și, cu mai multe apariții, *crezământ* „credibilitate”, cu mențiunea că cel de-al doilea cuvânt are atestări și în alte texte contemporane cu sensul: „1. crezare, încredere. 2. înțelegere, față de cineva sau de ceva; considerație, milă” (DEX). Deși Samuil Micu a abandonat această modalitate, ea era activă în mediul iluminiștilor români ardeleni; o putem găsi aplicată masiv, de exemplu, în *Dicționarul* sau tipăriturile lui Ștefan Crișan-Körössi, parțial în *Dicționarul* lui Ioan Bobb și, incidental, în *Lexiconul de la Buda*, iar, mai târziu, la alți latiniști ardeleni și, cu exagerările binecunoscute, la Aron Pumnul.

În consonanță cu această operațiune este folosirea unor cuvinte moștenite din limba latină, dar nu cu sensul lor comun, ci cu cel specific terminologiei filosofice. Și acest fapt denotă o cunoaștere a transformărilor fonetice pe care le-au suferit sunetele latine până la nivelul românei contemporane autorului. Astfel, în loc de *recomanda*, Micu folosește *comânda* (cuvânt cunoscut în graiurile din Transilvania cu sensul „a face comandă; a îngriji de cele necesare pentru comandă” (NDEX), însă cu sensul „recomanda” („Să nu socotească cineva că dară noi îndoirea pirhonilor o comandăm, că pirhonii de toate cealea fără de nici o răciune să îndoia”), după cum *a cumeneca*, cunoscut în lexicul comun ca termen religios, primește la el valoarea de „a comunica”: „Cum să cumenecăm, adecă să împărtășim cu alții adevărul și cum să învingem pre alții”.

Mulți din acești termeni sunt însoțiți de un sinonim din lexicul comun al limbii române: „thesul sau spuneri”, „sujecptul sau spunerea”, „autoritatea sau mărturisirea”, „demonstrare sau arătare”, „física sau firea”, „premise sau înainte-puse”, „diferențe sau osibiri”, „închipuiri sau idei”; în câteva rânduri, apar adevărate serii sinonimice: „analysis sau dezvoltare, deschiiare, desfacere”. Uneori cele două sinonime sunt legate prin conjuncțiile *și* și *sau*, ori sunt juxtapuse: „arătarea și demonstrarea”, „demonstrare, arătare”, „firească, física”, „forma cea ordinare, de rând”, „deosăbi, particulare”, sau de alte forme formule perifrastice de legătură: „de demonstrare, adecă de arătare”, „forma sau întocmită rânduire”, „orație sau cuvântul înfrumsățat”, „premise sau mai-înainte-puse” etc. Acest mod de introducere a neologismelor nu este singur în epocă¹¹.

Dacă în manuscrisul din 1781, Samuil Micu folosește un mare număr de termeni filosofici – cuvinte neologice preluate din latină –, după 2 ani, la revederea textului, anulează o mare parte din ei. Motivul acestei operațiuni îl găsim chiar în însemnarea care însoțește revizuirea: „Această *Loghică și ethică* mai ales și mai pre înțales și cu cuvinte mai bune și mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain, ~ΛΣJ [1783]”. Acum autorul făcea, altfel spus, o concesie, în vederea

¹¹ Gheorghe Șincai publica, în 1783, *ABC sau Alphavit pentru folosul și procopsala schoalelor celor normalesci a neamului românesc*, iar însuși Samuil Micu își publica în 1799, *Loghica adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei*, la Buda și, în 1800, *Legile firei sau filosofia cea lucrătoare la Sibiu*. Numărul exemplurilor e considerabil mai mare.

creșterii accesibilității (principiu fundamental al gândirii iluministe), introducând masiv lexicul comun sau, pur și simplu, anulând cuvintele neologice din serii sinonimice, sacrificând proprietatea termenilor științifici neologici. Era, evident, continuarea unui efort de instaurare a unui limbaj filosofic românesc, în direcția în care merseseră și alte limbi europene, căci, exact în timpul său, germana literară proceda la eliminarea cuvintelor latine, de mult încetățenite în limbajul științific, și la înlocuirea acestora cu calcuri germane după forma latină¹² sau cu creații noi pe teritoriul limbii germane. Același lucru se petrecea, mai aproape de Samuil Micu, în limba maghiară, unde cuvintele de origine germană și latină erau înlocuite de calcuri sau construcții noi în limba maghiară. Procesul de „românizare” a textului denota o schimbare de atitudine a autorului în privința regimului neologismelor, provocată, foarte probabil, de schimbarea destinației *Loghicii*, care devine din manual adresat studiului școlar, o carte de interes general, chiar de popularizare.

Samuil Micu Clain anulează, astfel, pe *cauze* în favoarea lui *pricine*, *răprezântăciunea* în favoarea lui *închipuirea*, *diferența* în favoarea lui *osibirea*, *individ* în favoarea lui *sânguratec*, *generea* „genul” în favoarea lui *spița*, *negătoriu* în favoarea lui *tăgăduitoriu*, *defini* în favoarea lui *hotărî*, particular în favoarea lui *deschilinit*. *Universal* în favoarea lui *de obște*, *particular* în favoarea lui *alsivit*, *particularitate* în favoarea lui *alspăuire* etc.

La transcrierea textului în 1786, operațiunea este continuată: din redactarea propusă în 1783, se anulează cuvinte precum *abstragere* în favoarea lui „cu cugetarea minții să câștigă”, sau este preferat *tăgăduire* în loc de *negație*, *tăgăduitor* pentru *negativ*, *întocmărie* pentru *echipolență*, *hotărî* pentru *defini*, *despreunător* pentru *disjunctiv*, *amestecat* pentru *confuz*, *de obște* pentru *ghenerare* „general, adj.”, *împoncișare* pentru *contradicție*, *sânguratec* pentru *îndivide* („individual”, adj.), *înainte-pus* pentru *premis* și *înainte-punere* pentru „premisă” etc.

Tot procesului întemeierii unui limbaj științific i se subordonează crearea unor cuvinte noi, pornind de la lexicul comun al limbii române. În acest scop, încă din 1781 folosește *cântăție* pentru „cantitate”, *alsuială* pentru „proprietate” și *alsivit* pentru „propriu”, *cețătesc* pentru „civil” (în expresia: „istorie politicească sau cetățescă”), *ființatec* pentru „real”: „când spui pricinile și modul cu care lucrul poate să fie, hotărârea să numeaște ființatecă”, *leznire* cu sensul „facilitate” („nu îndată neștine să poate cineva chema filosof, carele a unor lucruri cunoaște cauzăle, ci să cade să aibă și oarece stătornică leznire, carea cu învățătura și strădania o au căpătat și cu obiceiul și multul folos o au întărit, adecă așa să fie învățat, cât lezne să poată și a cunoaște și a spune cauzele”) pui pricinile și modul¹³ cu care lucrul poate să fie, hotărârea să numeaște ființatecă”.

¹² Acum este înlocuit, de exemplu, *translatio* cu *Übersetzung* și *prefatio* cu *Vorrede* etc.

¹³ Marginal: „Modul să zice cu care ceva să face sau să ține, adică cum”.

O situație specială o prezintă cuvintele *singuratec* (*sânguratec*), care este de foarte multe ori folosit cu sensul „particular”, *îmbinare*, folosit cu sensul „conexiune, legătură”, *împreuna* cu sensul „asocia”, *împreunare* cu sensul „asociație”, *îvingere* („îvingerea cea de minte” cu sensul „convingere”, *punere* cu sensul „expunere”, *răspunzătoriu* și *responzătoriu* „corespondent”, acestea din urmă nefiind o creație a lui Micu, ci, preluate din lexicul comun, primesc încă un sens, necunoscut până atunci.

Pentru crearea unor termeni filosofici, se mai apelează la procedee precum derivarea cu prefixe: *nearătător* „nedemonstrabil”, *nehotărât* „nedefinit”, *neîntocmit* „incomplet”, *neplin* „incomplet”, derivarea cu sufixe: *silloghisticesc* „silogistic”, *matematicesc* „matematic” *sistematicesc* „sistematic” și compunerea cuvintelor: *supt-împărțire* pentru „subdiviziune”, *supt-altărie* pentru „subordonare”.

În situația în care soluțiile pentru crearea unui lexic specific filosofic nu sunt suficiente, Samuil Micu apelează la crearea unor cuvinte sau construcții noi pornind de la modelul celor latine. Astfel, *întocmărie* pentru „echivalență”, *împotrivă-zicătoare* „contradictorie”, *împotrivă-zicătorie* (s.f.) „contradiție”, *subt-altăria* „subordonarea” constituie doar câteva exemple.

Cărturarul blăjean continuă operațiunea de „curățire” a lexicului, prin înlăturarea cuvintelor împrumutate, la revederea manuscrisului, în 1787, mergând în aceeași direcție până în momentul tipăririi cărții.

Renunțarea la o terminologie bine definită și folosirea cuvintelor din lexicul comun duce, într-adevăr, la unele formulări confuze, care nedumeresc cu siguranță cititorul, făcând ca sensul unor afirmații să fie greu de descifrat. De exemplu: „Drept aceea, în carea lucrurile singuratece pururea să unesc și-și sânt aseamenea, să chieamă *spiță* sau *chip*, carea iaste unirea lucrurilor singuratece. (De nu place cuiva *spiță*, zică în loc de *spiță fealiu* și în locul unde am pus eu *fealiu*, zică *neam*; adecă lucrul singuratec să să cuprindă supt *fealiu*, fealiul supt *neam*)”¹⁴, în timp ce în manuscrisul din 1791, prin conciziunea termenilor, afirmația este relativ clară, solicitând puține glosări suplimentare, *speție*, *spiță* însemnând „specie”, iar *chip* (în alte locuri îi spune *genere*) este „genul”: „Drept aceea, acealea în carea lucrurile particulare sau sânguratece pururea să unesc și-și sânt aseamenea, să chieamă *speție*, *spiță* sau *chip*, carea iaste unirea și asămănarea lucrurilor sânguratece”.

Unele neologisme au rămas, totuși, în textul tipărit, fiind dovedite de N. A. Ursu, în *Formarea terminologiei științifice românești*¹⁵ ca prime apariții ale lor în limba română: *siloghismul*, *idee*, *theoretic*, *practic*, *dilema*, *trilema*, *patrilema*, *corolaria*, *problema*, *lema* etc.

Diferențele substanțiale de text între prima redactare și cea tipărită în 1799, bogăția neologismelor din prima versiune, varietatea soluțiilor terminologice de la o variantă la cealaltă a *Loghicii* justifică acordarea unei atenții egale tuturor

¹⁴ *Loghica*, 1799, p. 39.

¹⁵ București, Editura Științifică, 1962.

variantelor realizate între 1781 și 1799. Cu atât mai mult considerăm că luarea în considerare a etapelor redactării textelor filosofice de către Samuil Micu Clain este semnificativă din punctul de vedere al constituirii limbajului filosofic românesc, oferind în cazul multor neologisme prima lor apariție într-un text românesc¹⁶.

Fără a avea pretenția să construiască un sistem filosofic original, Samuil Micu încearcă întâi să creeze un limbaj filosofic românesc. Judecând doar textul tipărit în 1799, Anton Dumitriu avea dreptate să spună: „Dificultățile terminologice sânt enorme”. Afirmarea sa trebuie însă nuanțată, privind evoluția terminologiei în textul *Loghicii* între 1781 și 1799. Iar acest fapt îl va obliga pe editorul textelor filosofice ale lui Samuil Micu să publice măcar varianta manuscrisă inițială, dacă nu și pe cea din 1786.

SAMUIL MICU AND THE BEGINNING OF THE PHILOSOPHICAL
LANGUAGE IN ROMANIAN
(SOME CONSIDERATIONS REGARDING HIS *LOGHICA*)

(Abstract)

Beginning with the first manuscript redaction of *Loghica*, it appears that the text has suffered till the moment of its printing (1799) different transformations in the direction of renouncement at the proper philosophical terminology to the use of words from the common language or with creation of new words in the spirit of the Romanian language. The fact is a conclusion of the Enlightenment's ideology, who was giving importance to the access of the common people to culture, but, also, a possible influence of a model taken from the contemporary evolution of the German or Hungarian literary language.

Cuvinte-cheie: Samuil Micu Clain, terminologie filosofică, neologisme, limbă literară.

Key-words: Samuil Micu Clain, philosophical terminology, neology, literary language.

alinmihaigherman@yahoo.com

Alexandru Mareș

O SCRIERE IMAGINARĂ: *PĂUCENIA* LUI
ALEXANDU-VODĂ DIN ȚARA MOLDOVEI

1. Cu aproape cinci decenii în urmă, Atanasie Popa a lansat o ipoteză care avea să facă oarecare carieră în rândul unor cercetători ai trecutului nostru cultural: izvorul principal al *Cărții românești de învățătură*, tipărită la Iași în 1643, ar fi fost reprezentat de o cazanie românească datând din epoca lui Alexandru Lăpușneanu,

¹⁶ Am introdus o parte din aceste prime atestări în H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, ediția a doua și a treia sub sigla Micu, *Loghica*, 1781.